

**WSKAZANIA DUSZPASTERSKIE BISKUPÓW POLSKICH DLA
TOWARZYSZENIA RODZINIE
W ŚWIETLE POSYNODALNEJ ADHORTACJI APOSTOLSKIEJ
*AMORIS LAETITIA***

1. Papież Franciszek, zatroskany o głoszenie Ewangelii rodziny, zachęcił Kościół do refleksji nad współczesną sytuacją małżeństwa i rodziny oraz duszpasterstwem rodzin. W posynodalnej adhortacji *Amoris laetitia* ukazał radość i nadzieję płynącą ze spotkania małżonków chrześcijańskich z Chrystusem i sobą nawzajem. W tym celu Kościół pragnie odnowić duszpasterstwo rodzin, aby docierać do ludzi z pokornym zrozumieniem i „chęcią towarzyszenia każdej i wszystkim rodzinom” (AL 200).

2. Jako pasterze Kościoła w Polsce, podejmujemy papieskie wezwanie i proponujemy niektóre wskazania „uwzględniające zarówno naukę Kościoła, jak i lokalne potrzeby i wyzwania” (AL 199). Ufamy, że pomogą one realizować zachętę papieża Franciszka do tego, aby towarzyszyć, rozeznawać i integrować jak największe grono wiernych w głoszeniu Ewangelii rodziny. Działania te należy postrzegać jako proces wzrostu duchowego, jako drogę na której małżeństwa, rodziny i osoby, które po rozpadzie sakramentalnego małżeństwa żyją w powtórnym związku odkryją osobiście Jezusa Chrystusa. Dlatego *Wskazania duszpasterskie* koncentrują się na towarzyszeniu narzeczonemu, małżonkom i rodzinom oraz osobom w sytuacjach nieprawidłowych.

I. TOWARZYSZENIE NARZECZONYM W DRODZE DO SAKRAMENTU MAŁŻEŃSTWA

3. Troska duszpasterska Kościoła obejmuje m.in. pomoc młodym ludziom w odkrywaniu wartości i bogactwa sakramentu małżeństwa (por. AL 205-206). Wskazania Kościoła dotyczące przygotowania do małżeństwa¹ wydatnie przyczyniły się do ukształtowania obecnej praktyki duszpasterskiej. Z uznaniem doceniamy wysiłek duszpasterski osób duchownych i świeckich, służący wprowadzaniu i doskonaleniu przygotowania do małżeństwa.

4. Adhortacja apostolska *Amoris laetitia* wskazuje kierunki formacji narzeczonych i wzywa Kościoły lokalne do wyboru najlepszych programów (por. AL 207). Z tego względu, słuszną wydaje się kontynuacja sprawdzonych i owocnych programów, form i metod, przy jednoczesnej trosce o ich odnowę i ubogacanie.

Młodym ludziom trzeba pomóc „w odkryciu wartości i bogactwa małżeństwa” (AL 205). W tym duchu zachęcamy kapłanów, osoby konsekrowane, doradców życia rodzinnego i małżonków do towarzyszenia przedmałżeńskiego młodzieży. Część diecezji w Polsce, w ramach przygotowania bliższego, realizuje katechezę parafialną dla młodzieży ponadgimnazjalnej w formie rocznej, obejmującej 25 spotkań, lub skróconej, obejmującej ok.

¹ Wskazania te zostały sformułowane w adhortacji apostolskiej *Familiaris consortio* (22.11.1981) i dokumencie Papieskiej Rady do spraw Rodziny *Przygotowanie do sakramentu małżeństwa* (13.05.1996), a na gruncie polskim w trzech instrukcjach Episkopatu Polski, *Dyrektorium duszpasterstwa rodzin* (1.05.2003) oraz dokumencie *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie* (19.06.2009).

10 spotkań. Katecheza ta, prowadzona przez zespół pastoralny, posiada liczne walory (por. DDR 24-26). Zachęcamy diecezje do jej kontynuowania oraz ciągłego doskonalenia.

5. Katechezę parafialną młodzieży liceów ogólnokształcących, techników i szkół branżowych należy jednak wyraźnie odróżnić od bezpośredniego przygotowania par narzeczeńskich do przyjęcia sakramentu małżeństwa. Katecheza parafialna oraz udział młodzieży w nauczaniu religii szkole mają pomóc w wyborze drogi chrześcijańskiego powołania do miłości. Formy te nie mogą zastępować późniejszego przygotowania narzeczonych do małżeństwa. Ewentualny brak ukończenia katechezy szkolnej lub parafialnej nie powinien być przeszkodą do rozpoczęcia formacji narzeczonych.

6. Papież Franciszek kładzie nacisk na odnowę duszpasterskiego towarzyszenia narzeczonym w drodze do sakramentu małżeństwa. „Przygotowanie do sakramentu małżeństwa nie może ograniczyć się do kancelaryjnych formalności, ale jest naprawdę priorytetowym działaniem duszpasterskim. Zarówno narzeczeni, jak duszpasterze muszą na nowo odkryć jego ważność. [...] Jakość przygotowania do małżeństwa decyduje w dużej mierze o przyszłym życiu małżeńskim” (SPMR 98). Potrzeba większego zaangażowania całej wspólnoty chrześcijańskiej w to zadanie (zob. AL 205-216).

7. Odnowione towarzyszenie duszpasterskie ma docierać do narzeczonych z pokornym zrozumieniem oraz inspirować do przyjęcia Ewangelii rodziny. Powinno budzić ufność, że miłość mająca źródło w Sercu Bożym (DCE 7,19), jest trwała i potrafi stawić czoła przeciwnościom (por. AL 200). Ukazywanie głębi zamysłu Bożego ma się dokonywać poprzez kontakt ze świadkami, którzy „chwytają za serce”, dialog i nawiązywanie bliższych relacji między narzeczonymi.

Nie należy rezygnować z katechez, konferencji i spotkań doradców z narzeczonymi, prowadzonych dotąd w parafiach, poradniach rodzinnych oraz podczas dni skupienia i rekolekcji. Potrzebne jest natomiast praca nad poprawą jakości przygotowania, aby coraz bardziej pomagało narzeczonym w pogłębianiu wiary, umacnianiu więzi oraz odkrywaniu daru i łaski sakramentu małżeństwa (por. AL 212).

1. Podmiot przygotowania narzeczonych

8. Narzeczeni potrzebują dłuższego towarzyszenia duszpasterzy i dojrzałych małżonków w parafiach (por. AL 208-209). Proces towarzyszenia narzeczonym, powinien być kontynuowany po ślubie w celu dalszej formacji i włączania w życie wspólnoty parafialnej (por. AL 217). Konieczne jest także angażowanie duszpasterzy, par małżeńskich i specjalistów, zwłaszcza doradców rodzinnych i psychologów.

9. Pełnienie przez parafie i małżeństwa roli podmiotów duszpasterstwa rodzin wymaga najpierw lepszej formacji samych duszpasterzy oraz par małżeńskich, dojrzałych i gotowych do towarzyszenia narzeczonym i małżonkom (por. AL 200, 202).

Pilnym zadaniem jest organizacja w diecezjach kształcenia i formacji osób świeckich, a zwłaszcza doradców życia rodzinnego. Diecezje powinny wzmacniać sieć poradni rodzinnych (DDR 9) oraz objąć stałą formacją pracujących tam doradców rodzinnych.

2. Zadania duszpasterskiego towarzyszenia narzeczonym

10. Adhortacja *Amoris laetitia* podkreśla następujące zadania duszpasterskiego towarzyszenia narzeczonym:

- a) Pomoc w rozwoju wiary i umożliwienie doświadczenia uczestnictwa w życiu Kościoła (por. AL 206-207).
- b) Pogłębienie rozumienia życia rodzinnego (por. AL 206).
- c) Pomoc we wzajemnym poznaniu się i dojrzwaniu więzi miłości (AL 208, 211).
- d) Pomoc w rozpoznaniu niezgodności i wykryciu zagrożeń wzajemnej relacji (AL 209-210).

Zadania te należy traktować integralnie i dołożyć wszelkich starań, aby były w ten sposób były realizowane.

Pomoc w rozwoju wiary i więzi ze wspólnotą Kościoła

11. Pomoc w rozwoju wiary i więzi ze wspólnotą Kościoła może przybierać różne kierunki i formy. Pragniemy podkreślić priorytetową rolę ewangelizacji narzeczonych oraz mistagogicznego przygotowania do małżeństwa (por. AL 207).

Przygotowanie do sakramentu małżeństwa jest czasem opatrnościowym. „Trzeba, aby był to czas intensywnej ewangelizacji, prowadzącej do nawrócenia, czyli – w tym wypadku – odkrycia bądź pogłębienia Bożej wizji małżeństwa oraz odkrycia bądź ożywienia osobistej zażyłości z Bogiem [...]. Bóg nie może być w życiu małżonków kimś dalekim i znanym tylko ze słyszenia” (SPMR 98). Ewangelizacja ta ma polegać na odnowionym przepowiadaniu *kerygmy* oraz przekazywaniu narzeczonemu treści pomocnych w życiu małżeńskim (por. AL 207).

Budzenie i umacnianie wiary narzeczonych dokonuje się przez głoszenie słowa Bożego: „Wiara rodzi się z tego, co się słyszy, tym zaś, co się słyszy, jest słowo Chrystusa” (Rz 10,17). Dlatego potrzeba stwarzać im liczne okazje do słuchania słowa Bożego, sprawować Eucharystię z ich czynnym udziałem, umożliwiać doświadczanie miłosierdzia Bożego w sakramencie pojednania, organizować okazje do adoracji eucharystycznej i modlitwy oraz zachęcać do modlitwy za siebie nawzajem. Należy razem z nimi prosić „Boga o pomoc, aby byli wierni i hojni, wspólnie pytając Boga, czego od nich oczekuje” (AL 216). W ewangelizacji istotne znaczenie ma także spotkanie ze świadectwem wiary braci i sióstr (por. AL 206-207. 211, 216).

12. W Kościele szczególną rolę odgrywa mistagogiczne przygotowanie do sakramentów (por. EG 169-171). W przygotowaniu narzeczonych powinno być ono rodzajem „inicjacji” do sakramentu małżeństwa zakorzenionej w procesie inicjacji chrześcijańskiej (AL 206-207).

Celem mistagogii jest wprowadzenie w Misterium Paschalne Chrystusa, w którym zakorzeniony jest sakrament małżeństwa. Mistagogia w przygotowaniu narzeczonych odwołuje się do doświadczenia ich wzajemnej miłości i prowadzi do głębi tajemnicy miłości Boga (por. AL 89). W tym procesie istotne jest docenienie podmiotowości narzeczonych, słuchanie ich i pozwolenie, aby opowiedzieli o swoim życiu, o tym jak rozwijała się ich relacja, jak ją przeżywali i oceniali. „Jedynie wychodząc od tego słuchania [...] można rozbudzić pragnienie ideału chrześcijańskiego i gorącą chęć, by odpowiedzieć w pełni na miłość Bożą i pragnienie rozwijania tego, co Bóg zasiał w naszym życiu” (por. EG 31,171). W przygotowaniu narzeczonych powinno się uwzględnić takie metody jak: rozmowa, praca w małych grupach, dyskusje na plenum, ankiety.

Istotnym elementem tak rozumianego towarzyszenia jest wtajemniczenie narzeczonych w obrzędy sakramentu małżeństwa, mające na celu „wyjaśnienie nowożeńcom sensu każdego gestu podczas celebracji liturgicznej, aby im pomóc w jej zrozumieniu i

głębokim przeżyciu” (AL 213). Także i w tym wypadku prawdą jest, że „nie obfitość wiedzy, ale wewnętrzne odczuwanie i smakowanie rzeczy zadowala i nasycza duszę” (AL 207). Mistagogiczna formacja przedmałżeńska jest związana z odpowiedzialnością za wiarygodną i owocną celebrację sakramentu małżeństwa, którego szafarzami są nowożeńcy.

Stworzenie możliwości doświadczenia uczestnictwa w życiu Kościoła jest możliwe, gdy wspólnota parafialna potrafi towarzyszyć zaręczonym odpowiednio wcześniej (AL 209). Wielu narzeczonych poszukuje pogłębionych form przygotowania do małżeństwa, pomagających wzrastać w wierze i przyjąć małżeństwo jako osobiste powołanie. Dlatego warto przygotować ośrodki rozszerzonym programie przygotowania do małżeństwa.

Pogłębienie rozumienia życia rodzinnego

13. „Małżeństwo chrześcijańskie, będące odzwierciedleniem jedności między Chrystusem a Jego Kościołem, realizuje się w pełni w jedności mężczyzny i kobiety, którzy oddają się sobie nawzajem w wyłącznej miłości i dobrowolnej wierności, należą do siebie aż do śmierci i są otwarci na przekazywanie życia, uświęceni sakramentem, który udziela im łaski, aby stawali się Kościołem domowym i zaczynem nowego życia dla społeczeństwa” (AL 292).

Narzeczeni często nie wynoszą ze swoich rodzin pozytywnych wzorców relacji małżeńskich i rodzinnych. Noszą oni w sobie liczne błędne przekonania i uprzedzenia, obawy przed zaangażowaniem w relację oraz dysfunkcjonalne schematy zachowań. Różnorakie nieuzdrowione zranienia mogą silnie rzutować na ich postawy w małżeństwie. „Źłe przeżyte własne dzieciństwo i młodość są wylęgarnią kryzysów osobistych, które w końcu mają wpływ na małżeństwo” (AL 239).

Obecność małżonków i ich świadectwa, warsztaty i spotkania ze specjalistami, dialogowe formy spotkań w grupach i parach oraz konferencje o życiu małżeńskim, mogą pomóc narzeczonym w pogłębieniu rozumienia życia rodzinnego oraz przygotowaniu do tworzenia trwałych więzi rodzinnych.

Pomoc we wzajemnym poznaniu się i dojrzwaniu więzi miłości

14. Wielu narzeczonych decyduje się na małżeństwo nie znając się nawzajem. „Jedynie wspólnie się bawili, mieli wspólne doświadczenia, ale nie stawili czoła wyzwaniu, by ukazać samych siebie i nauczyć się, kim naprawdę jest druga osoba” (AL 210). Formacja narzeczonych powinna im pomóc otworzyć się z zaufaniem przed sobą. Ważne jest, aby przestali kierować się tylko początkowym olśnieniem i nie ukrywali przed sobą trudności (por. AL 209).

Czasem kochają oni siebie jeszcze miłością egocentryczną, właściwą dziecku i niemożliwą do nasycenia, albo też kierują się logiką uczuć i fantazji (AL 239). Dojrzwaniu miłości w parze powinny też służyć wydarzenia zindywidualizowane, pomagające kochać tę konkretną osobę, z którą pragnie się dzielić całe życie (AL 208). Oprócz pomocy w pogłębieniu więzi narzeczonych, trzeba uczyć ich wspólnego przezwyciężania trudności. Dialog prowadzony w parach i dzielenie się w grupach stwarzają możliwość wzajemnego poznawania siebie oraz odkrywania własnych motywów zawarcia małżeństwa, aby nie opierać się tylko na uczuciach i pożądaniu (por. AL 207-211). W dojrzwaniu miłości pomaga bliska obecność i świadectwo małżonków (AL 208), oraz praca ze specjalistami. Musi to być jednak „poradnictwo dobrze zakorzenione w realiach, strategii zaczerpnięte z doświadczenia” (AL 211).

15. Ogromne znaczenie w poznawaniu siebie i umacnianiu więzi ma pozytywne spostrzeganie męskości i kobiecości w ich zróżnicowaniu i komplementarności. Wobec współczesnych

tendencji do banalizacji seksualności, odzierania jej z wymiaru osobowego, sprowadzania do przedmiotu manipulacji i eksploatacji (LdR 19) oraz samolubnego używania (por. AL 153), pilnie potrzeba ukazywać narzeczonym sens kobiecości i męskości. Są one wpisane w osobę oraz objęte powołaniem do daru z siebie w miłości i do rodzicielstwa. Zawierają wezwanie do „współdziałania o które należy się troszczyć we wzajemnym poszanowaniu odrębności”². W tym kontekście potrzebne jest odkrywanie wartości erotycznego wymiaru miłości małżeńskiej (zob. AL 150-152), które wymaga pogłębionej formacji moralnej (por. EV 97).

16. Ojciec Święty Franciszek zachęca do korzystania z metod opartych na naturalnych cyklach płodności (AL 222). Istnieje bowiem głęboki związek pomiędzy naturalnym rozpoznawaniem płodności a szacunkiem wobec osoby, jej godności i sumienia oraz ludzkiego życia (por. EV 97). Znajomość metod rozpoznawania płodności oraz ich stosowanie w małżeństwie może służyć umacnianiu wzajemnego szacunku, czułości i serdeczności. Metody te są obecnie coraz bardziej precyzyjne z naukowego punktu widzenia i stwarzają konkretne możliwości podejmowania decyzji zgodnych z wartościami moralnymi. Szanują one godność małżonków i sprzyjają wychowaniu do autentycznej wolności. Ich stosowanie wymaga panowania nad sobą i dlatego pomaga małżonkom wyzbywać się egoizmu niszczącego miłość, wzmacnia poczucie odpowiedzialności i zapewnia skuteczniejszy wpływ wychowawczy na potomstwo (HV 21; FC 32, 34).

W trakcie formacji narzeczeni powinni odbyć przynajmniej 3 spotkania w poradni rodzinnej, w odpowiednich odstępach czasu, aby mogli zapoznać się z naturalnymi metodami.

Pomoc w rozpoznaniu niezgodności i wykryciu zagrożeń relacji

17. Pogłębiona formacja daje możliwość rozpoznania niezgodności i wykrycia zagrożeń wzajemnej relacji, aby pomyślnie stawić im czoło (AL 208-210). Chodzi o pomoc w uświadomieniu sobie przewidywalnych niepowodzeń i ich konsekwencji (AL 209). Formacja ta ma pomagać narzeczonym odkrywać swoje oczekiwania wobec drugiej osoby i małżeństwa. „Nic nie jest bardziej zmienne, niepewne i nieprzewidywalne, niż pożądanie i nigdy nie należy zachęcać do decyzji o zawarciu małżeństwa, jeżeli nie doszło do pogłębienia innych motywacji, które dają tym zaręczynom realną szansę stabilności” (AL 209).

Niezgodności i sygnały ostrzegawcze najczęściej dotyczą psychologicznego i moralnego wymiaru więzi. Wynikają one z niedojrzałości, niebezpiecznych tendencji osobowościowych, skłonności do uzależnień. Niepokojące sygnały mogą dotyczyć także silnego wpływu czynników społeczno-bytowych, takich jak: presja zewnętrzna, naciski rodziny, oczekiwanie wsparcia materialnego, ciąża, opinia środowiska. Kierowanie się niedojrzałymi motywami może powodować wadliwość zgody małżeńskiej³.

Na szczególną uwagę zasługują specjalistyczne rekolekcje dotyczące dialogu i komunikacji. Polecamy te formy jako cenną pomoc we wzrastaniu oraz wykrywaniu zagrożeń. Ich rozpoznanie pozwala sięgnąć po fachową pomoc, ułatwia odroczenie decyzji o małżeństwie lub rezygnację z wyboru danego kandydata na współmałżonka.

18. W polskiej rzeczywistości coraz większa liczba małżonków składa w trybunałach kościelnych skargi na nieważność małżeństwa. Wobec tego należy staranniej badać narzeczonych, aby zapobiegać nieważności małżeństw. „Trzeba podejmować wysiłki, aby o ile to możliwe, przerwać błędne koło, które często powstaje wtedy, gdy najpierw bezwarunkowo dopuszcza się do małżeństwa bez odpowiedniego przygotowania i poważnego

² Kongregacja Nauki Wiary, *List o współdziałaniu mężczyzny i kobiety w Kościele i świecie* (31.05.2004), 12; por. AL 150, FC 37.

³ Zob. KPK, kan. 1102-1103. 1095, n. 2, 3, i in.

zbadań”⁴. Należy rzetelnie badać nie tylko wolność narzeczonych od przeszkód kanonicznych, ale także ich kanoniczną dojrzałość do ważnej zgody małżeńskiej⁵ oraz wolność od wad zgody. Widzimy potrzebę zweryfikowania i doskonalenia sposobów badania narzeczonych w kancelarii parafialnej, gdzie kapłan powinien poświęcić więcej czasu na rozmowę i dialog z narzeczonymi.

3. Czas i formy duszpasterskiego towarzyszenia narzeczonym

19. Dłuższa i pogłębiona formacja narzeczonych posiada liczne walory (por. AL 207, 208, 211). Kluczowym warunkiem jej przeprowadzenia jest formalne wydłużenie czasu potrzebnego na duszpasterskie towarzyszenie.

Jako pasterze Kościoła w Polsce, wprowadzamy obowiązek zgłoszenia się narzeczonych do kancelarii parafialnej minimum 6 miesięcy przed planowaną datą ślubu. W przypadku, gdy u ochrzczonych kandydatów do małżeństwa występują poważne zaniedbania praktyk religijnych, powinni oni przejść odpowiednią drogę formacji, towarzyszenia i rozeznania pozwalającego ważnie i owocnie przyjąć sakrament małżeństwa.

Rozszerzony cykl spotkań

20. Wytyczone cele i zadania towarzyszenia narzeczonym wymagają adekwatnych form organizacyjnych. Proponujemy formę rozszerzonego cyklu spotkań lub kilku zjazdów weekendowych. Praktykę duszpasterską w wielu diecezjach cechuje przenoszenie katechezy przedmałżeńskiej i przedślubnej na czas narzeczeństwa i łączenie jej w jeden cykl spotkań. Takie rozwiązanie jest realistyczną propozycją wobec narzeczonych, którzy często zgłaszają się do kancelarii parafialnej, nie mając odbytych katechez przedmałżeńskich.

Wymagamy jednak, aby na proponowany cykl składało się przynajmniej 10 spotkań formacyjnych dla narzeczonych, w pewnych odstępach czasu. Należy wykorzystać następujące formy: rozważanie słowa Bożego w grupach i dzielenie się nim w parach, katechezy, konferencje doradców rodzinnych i specjalistów, praca w grupach i parach, praca warsztatowa ze specjalistami, rozmowy par z doradcami rodzinnymi i małżonkami, świadectwa. W ramach cyklu spotkań dla narzeczonych należy zorganizować rekolekcje lub dzień skupienia. Należy wówczas sprawować Mszę świętą i adorację eucharystyczną, a także zapewnić możliwość spowiedzi oraz indywidualnej rozmowy z duszpasterzem. Diecezje wybiorą lub wypracują stosowne programy.

Kilka zjazdów o charakterze warsztatowo-rekolekcyjnym

21. Warto pozytywnie postrzegać także, wypracowywane w praktyce, dwu lub trzydniowe spotkania, wychodzące naprzeciw narzeczonym pracującym często daleko od miejsca zamieszkania lub przebywającym za granicą, a pragnącym przygotować się i zawrzeć małżeństwo w kraju. Należy jednak wziąć pod uwagę, że formacja ludzka i chrześcijańska wymaga czasu na dojrzewanie. Stąd też przygotowanie do małżeństwa nie może się ograniczyć tylko do jednego zjazdu weekendowego.

Przygotowanie takie należy prowadzić cyklicznie, w formie co najmniej dwóch kilkudniowych zjazdów, organizowanych w pewnych odstępach czasu. W trakcie takich zjazdów powinno mieć miejsce rozważanie słowa Bożego, a także katechezy, konferencje specjalistów, praca w grupach i parach, praca warsztatowa ze specjalistami, rozmowy par z

⁴ Benedykt XVI, *Orzeczenia sądowe muszą odzwierciedlać prawdę o małżeństwie. Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej* (22.01.2011).

⁵ Benedykt XVI, *Wrodzona zdolność do małżeństwa jest darem Stwórcy. Przemówienie do Trybunału Roty Rzymskiej* (29.01.2009).

doradcami rodzinnymi i małżonkami, świadectwa. Podczas zjazdów należy sprawować codziennie Eucharystię, umożliwiać korzystanie z sakramentu pokuty i pojednania, sprawować nabożeństwa słowa Bożego i inne celebracje liturgiczne, a także umożliwiać adorację eucharystyczną i rozmowy z duszpasterzem.

W obu formach istotne znaczenie ma zespół złożony z duszpasterza, par małżeńskich, doradców rodzinnych, psychologów i innych specjalistów. Kluczowe jest także osobiste zaangażowanie narzeczonych.

II. TOWARZYSZENIE MAŁŻONKOM I RODZINOM

22. Małżonkowie i rodziny potrzebują duszpasterskiego towarzyszenia, gdyż małżeństwo wymaga stałego zaangażowania (por. AL 217). „Wszystkie działania duszpasterskie zmierzające do pomocy małżonkom, by wzrastali w miłości i przeżywaniu Ewangelii w rodzinie są bezcenne” (AL 208). Duszpasterstwo małżeństw jest ponadto sposobem zapobiegania rozpadom (AL 307).

1. Potrzeba towarzyszenia małżonkom

23. Bóg stworzył człowieka z miłości i powołał go do miłości (FC 11). Mężczyzna i kobieta, stworzeni na obraz Boży (por. Rdz 1,26-28), są powołani do tworzenia komunii osób na obraz jedności Osób Trójcy Świętej (AL 29, 161). Jezus Chrystus podniósł przymierze małżonków do godności sakramentu i obdarzył niezbędnymi łaskami. Potwierdził On zdolność człowieka do głębokiej jedności osób, nauczając, że „oboje będą jednym ciałem” (por. Mt 19,5). Zawarcie małżeństwa sakramentalnego wymaga, aby mężczyzna i kobieta wiernie współpracowali z Bożą łaską (por. AL 217-218).

24. Pomocą w realizacji powołania małżeńskiego jest głoszenie Bożego zamysłu o małżeństwie i rodzinie, który odpowiada „na najgłębsze pragnienia człowieka” (AL 201). Jan Paweł II podkreślał, że małżeństwo i rodzina stanowią wyraz woli Boga i mają udział w posłannictwie Kościoła i życiu społeczeństwa (por. EinE 90). Szczególnie w kontekście sprzeciwów wobec trwałego małżeństwa monogamicznego i jego zobowiązań moralnych, małżonkowie są wdzięczni duszpasterzom za pomoc w odważnym wybieraniu miłości silnej i trwałej, zdolnej do przezwyciężenia wszelkich trudności (AL 200). Poprzez duszpasterstwo małżeństw i rodzin trzeba im towarzyszyć „krok w krok” na różnych etapach rozwoju i formacji (por. FC 65), pomagać we wzroście wiary i dojrzewaniu miłości (zob. AL 120-164) oraz życiu duchowością małżeńską (zob. AL 313-325).

Współcześnie wiele rodzin odczuwa osamotnienie i przeżywa kryzysy (por. AL 235-236). Pary te potrzebują bliskiej obecności duszpasterzy i dojrzałych małżonków, a także łatwego dostępu do specjalistów. W tym kontekście wyzwaniem dla Kościoła jest jakość duszpasterstwa parafialnego. Tym bardziej, że w sytuacjach trudnych lub krytycznych „większość nie odwołuje się do opieki duszpasterskiej, ponieważ nie odczuwa, aby była ona wszechstronna, sympatyczna, realistyczna, wpisana w realia życiowe” (AL 234).

25. Towarzyszenie małżeństwom i rodzinom pomaga im dojrzewać i prowadzi do bycia podmiotami ewangelizacji oraz duszpasterstwa. Niezwykle cennym owocem przestrzegania prawa Bożego jest apostołat małżonków, w którym równi usługują równym (por. HV 26). Duszpasterskie towarzyszenie małżonkom i umacnianie Kościoła domowego jest owocną

formą ewangelizacji (por. FC 65, 72). Dlatego w parafii nie może zabraknąć dojrzałych małżeństw, towarzyszących innym rodzinom poprzez spotkania i proponowanie drogi rozwoju (AL 223, 230). Zachęcamy parafie do wybrania małżeństw, które po odbyciu odpowiedniej formacji podejmą to zadanie.

2. Wyjście duszpasterskie do małżonków i rodzin

26. Zmiana mentalności, do której zachęca papież Franciszek, polega na tym, że parafie, zrzeszenia rodzin i rodziny otaczają zainteresowaniem i troską inne rodziny, znajdują dla nich czas i włączają w życie Kościoła. Konieczne jest wyjście misyjne, bycie blisko ludzi (por. AL 230). Potrzeba większego otwarcia zarówno na małżonków znajdujących się już w obrębie duszpasterskiego oddziaływania, jak również na słabo wierzących i praktykujących (AL 229).

27. Wiele młodych małżeństw pragnie otworzyć się głębiej na Chrystusa, potrzebuje przyjaznych relacji z innymi, a czasem także wsparcia i pomocy. Zachęcamy duszpasterzy, aby poszukiwali okazji do spotkań z nimi w parafiach, zrzeszeniach kościelnych, szkołach, przedszkolach i miejscach zamieszkania. Zapraszamy, aby wprowadzić cykl spotkań dla rodziców dzieci przygotowujących się do przyjęcia sakramentów chrztu św., Komunii św. czy bierzmowania. Zwielokrotni to możliwości kontaktu i pomoże zbliżyć się do Kościoła. Prosimy także wierzące rodziny, aby gościnnie otwierały swoje domy na spotkania z innymi małżeństwami, dzieląc się swoim doświadczeniem i budując wspólnotę⁶. Spotkania te, choć z pozoru nie mają charakteru duszpasterskiego, mogą pomóc małżonkom zmienić spojrzenie na Kościół i pomóc żyć wiarą na co dzień.

28. Jesteśmy świadkami odraczania decyzji o zawarciu małżeństwa sakramentalnego. U źródeł tego leży często nieobecność rodziców w wychowaniu, brak miłości w rodzinach pochodzenia oraz brak dojrzałości. Towarzyszy temu osłabienie wiary w obecność Chrystusa w sakramencie małżeństwa, co utrudnia podjęcie wspólnego projektu życia i budowanie wspólnoty. Konfrontacja własnej, życzeniowej wizji małżeństwa z rzeczywistością, może rodzić rozczarowanie i zniechęcenie. Zagrożeniem jest brak troski o wzajemną więź, egoizm, postawa samoobrony i walki (por. AL 128). Niebezpieczne dla związku są także zbyt wygórowane oczekiwania od współmałżonka. Pycha i szukanie swego (por. 1 Kor 13,5) oraz postawa indywidualistyczna sprawiają, że młodzi małżonkowie nie postrzegają kryzysu jako szansy rozwoju, ale pośpiesznie wybierają separację albo rozwód.

Zdarzają się małżeństwa, które przeżywają problemy uzależnień, zdrady, przemocy czy porzucenia. Niektóre doświadczają choroby lub śmierci bliskiego członka rodziny. Nierzadko obawiają się one odkryć przed innymi swoje bolesne tajemnice i prosić o pomoc. Bliskość duszpasterza oraz doświadczonych małżeństw może dać im wsparcie, pomóc otworzyć się oraz zbliżyć do Chrystusa. Trudne przeżycia mogą prowadzić do pogłębienia modlitwy i życia sakramentalnego. Osoby te warto zachęcać do uczestnictwa w dniach skupienia czy rekolekcjach rodzin, korzystania z kierownictwa duchowego lub fachowej pomocy. Prosimy duszpasterzy, aby podjęli odpowiedzialność za stworzenie w parafii środowiska przyjaznego małżeństwu i rodzinie. Zachęcamy parafie do tworzenia specjalistycznych poradni rodzinnych. Potrzebne jest także szersze informowanie o poradniach już działających. Podkreślamy jednak, że niezastąpione jest życzliwe zrozumienie duszpasterza, serdeczność i cierpliwe wysłuchanie, bliskość innych małżeństw oraz wspólna modlitwa.

⁶ "La letizia dell'amore": il cammino delle famiglie a Roma (19.09.2016).

29. Jako pasterze Kościoła w Polsce szczególną troską chcemy otoczyć rodziny, które przeżywają ból utraty dziecka poronionego bądź urodzonego martwo. Przypominamy, że rodzice mają prawo do pogrzebu takiego dziecka i wymagają w okresie żałoby bliskości, zrozumienia i bliskości duszpasterza. Zachęcamy, aby w parafiach organizować w Dzień dziecka utraconego – 15 października, modlitwy w intencji rodzin, które doznały utraty dziecka oraz stworzyć grupy wzajemnego wsparcia.

3. Formy towarzyszenia

Towarzyszenie zrzeczeniom małżeństw i rodzin

30. Wypróbowanym sposobem duszpasterstwa małżeństw i rodzin jest formacja w ruchach, wspólnotach i stowarzyszeniach. Jako pasterze Kościoła w Polsce doceniamy wysiłek i zaangażowanie tych rodzin. Rozważanie słowa Bożego, adoracja Najświętszego Sakramentu, systematyczne uczestnictwo w Eucharystii dają im siłę do naśladowania Chrystusa, który oddał swoje życie za Kościół. Dziękujemy za świadectwo wiary i chrześcijańskiego życia, tak bardzo potrzebne dzisiaj Kościołowi, a zwłaszcza młodzieży, narzeczonym i małżonkom. Widzimy piękne owoce ich zaangażowania w głoszenie Ewangelii rodziny i życia, wychowanie dzieci oraz służby społeczeństwu. Zachęcamy do dzielenia się swoją wiarą w parafii oraz duszpasterskiego towarzyszenia narzeczonemu, małżonkom i parom w ich wzrastaniu.

Zrzeszenia rodzin spotykają się czasem z brakiem zainteresowania i zrozumienia ze strony duszpasterzy. Zdarza się, że ruchy i wspólnoty rodzin z wielkim trudem znajdują opiekę duchową. Kandydaci do kapłaństwa i prezbiterzy w ramach formacji stałej powinni lepiej poznawać pracę duszpasterską z małżonkami, duchowość małżeńską oraz formację w ruchach i wspólnotach rodzin. Wtedy duszpasterze będą lepiej przygotowani i zmotywowani do posługi małżonkom oraz rodzinom. Chętnie i owocnie podejmują tę posługę ci, którzy zrozumieli potrzebę i osobiście zaangażowali się w formację osób należących do zrzeszeń kościelnych. Zachęcamy wszystkich odpowiedzialnych za formację prezbiterów do podjęcia wyzwań, jakie niesie duszpasterskie towarzyszenie małżonkom i rodzinom.

Towarzyszenie małżeństwom niezrzeszonym

31. Wiele młodych małżeństw pragnie wzrastać duchowo, choć nie należą do żadnej konkretnej wspólnoty. Duszpasterze powinni zachęcać wszystkie rodziny do wzrastania w wierze (AL 227), ponieważ pracę nad małżeństwem i rodziną należy zaliczyć do stałych form duszpasterstwa zwyczajnego (DDR 6). Wzywamy duszpasterzy parafii do wprowadzenia regularnych katechez dla małżonków i rodziców, które pomogą im wzrastać w wierze i ukażą duchowość rodziny. Należy podkreślać znaczenie modlitewnej lektury Pisma świętego, uczestnictwa w niedzielnej Eucharystii, częstej spowiedzi i kierownictwa duchowego (por. AL 223, 227). Trzeba zachęcać małżonków do uczestnictwa w rekolekcjach oraz modlitwy rodzinnej, „ponieważ rodzina, która razem się modli, trwa razem” (AL 227). Warto zapraszać małżonków do regularnego spotykania się między sobą w celu rozwoju życia duchowego i solidarności w konkretnych potrzebach (AL 223). Potrzebne jest także organizowanie w parafiach rekolekcji dla małżonków oraz spotkań ze specjalistami (por. AL 229). Propozycje te pomogą poznawać Ewangelię i duchowość rodziny, tematykę seksualności i miłości małżeńskiej, otwarcia na dar życia, wychowania oraz inne ważne zagadnienia i problemy małżeńsko-rodzinne.

Papież Franciszek podkreśla znaczenie odwiedzania rodzin w domach. „Gdy odwiedzamy domy, powinniśmy zaprosić wszystkich członków rodziny na chwilę modlitwy jedni za drugich i także, aby powierzyć rodzinę w ręce Pana. Równocześnie wypada zachęcić każdego z małżonków do modlitwy w samotności przed Bogiem, bo każdy ma swoje tajemne krzyże. Dlaczego nie powiedzieć Bogu o tym, co niepokoi serce, prosić Go o moc uzdrowienia swoich ran i błagać o światło, którego potrzebujemy, by wesprzeć swoje zobowiązania?” (AL 227).

Towarzystwo małżeństw mieszanych oraz z różnicą religii

32. W Polsce wzrasta liczba małżeństw mieszanych i różnicy religii. Nie możemy zapomnieć o towarzyszeniu i umacnianiu wiary strony katolickiej. Zachęcamy do otaczania opieką duszpasterską tych rodzin i przypominania stronie katolickiej o obowiązku praktykowania wiary, ochrzczenia dzieci w Kościele katolickim oraz wychowania ich w wierze. W przypadku małżeństw mieszanych zawartych między ochrzczonej, ich udział w Eucharystii jest uregulowany odpowiednimi dokumentami⁷.

Trudna jest sytuacja strony katolickiej żyjącej w związku z osobą innej religii, nie ochrzczonej, deklarującą się jako niewierząca. Podobne trudności występują wtedy, gdy w małżeństwie ochrzczonej, jedna ze stron nie chce żyć zobowiązaniami wypływającymi z wiary. „W takim przypadku pragnienie drugiego ze współmałżonków, aby żyć i rozwijać się jako chrześcijanin sprawia, że obojętność współmałżonka przeżywana jest z bólem. Mimo to można jednak znaleźć pewne wspólne wartości, które można z entuzjazmem dzielić i pielęgnować. W każdym razie, miłowanie współmałżonka niewierzącego, obdarzanie go szczęściem, ulżenie jego cierpieniom i dzielenie z nim życia jest prawdziwą drogą uświęcenia. Z drugiej strony miłość jest darem od Boga i tam, gdzie się szerzy, pozwala odczuć swoją przemieniającą moc” (AL 228). Prosimy duszpasterzy, aby nie zostawiali nigdy strony katolickiej w osamotnieniu i towarzyszyli jej w wypełnianiu zobowiązań małżeńskich i wzroście duchowym.

4. Formacja do towarzyszenia rodzinom

Formacja duszpasterzy

33. Zadanie towarzyszenia małżonkom staje przede wszystkim przed duszpasterzami. Prezbiterzy i osoby konsekrowane są odpowiedzialni za troskę o wzrost wiary i dojrzewanie duchowe małżonków oraz rodzin.

Formację do duszpasterstwa rodzin należy realizować zarówno w trakcie seminaryjnego przygotowania do przyjęcia święceń⁸, jak również w ramach formacji stałej prezbiterów. Polecamy, aby w każdym wyższym seminarium duchownym wprowadzono odrębny przedmiot Duszpasterstwo rodzin, w wymiarze co najmniej 30 godzin wykładowych, a także dodatkowe praktyki w różnych formach posługi wobec małżeństw i rodzin.

Zachęcamy pasterzy diecezji, aby wraz z diecezjalnymi duszpasterzami rodzin proponowali kapłanom dodatkowe przygotowanie do pracy z małżonkami. Wybranim prezbiterom warto zaproponować kształcenie w wydziałach i instytutach teologicznych (por. FC 70), aby podjęli w przyszłości zadania diecezjalnych i dekanalnych duszpasterzy rodzin oraz opiekunów poradni rodzinnych. Dobrą okazją jest formacja stała prezbiterów w

⁷ Papieska Rada ds. Popierania Jedności Chrześcijan, *Dyrektorium w sprawie realizacji zasad i norm dotyczących ekumenizmu* (25.03.1993), 159-160.

⁸ Kongregacja do spraw Wychowania Katolickiego, *Dyrektwy w sprawie formacji seminarzystów odnośnie do problemów odnoszących się do małżeństwa i rodziny*, Watykan (19.03.1995); por. AL 203.

diecezjach. W jej ramach warto, we współpracy z wydziałami teologicznymi i centrami formacyjnymi, prowadzić cykliczne kursy i spotkania.

Zachęcamy dekanalnych duszpasterzy rodzin, aby we współpracy z uformowanymi kapłanami oraz specjalistami świeckimi, organizowali w dekanatach okresowe spotkania formacyjne dla swoich współbraci. W formacji presbiterów należy przybliżyć tematy: pomocy małżonkom w dojrzewaniu miłości, duchowości małżeńskiej, prowadzenia rozmowy duszpasterskiej i kierownictwa duchowego małżonków, posługi zrzeczeniom rodzin.

Formacja małżonków

34. Formacja ewangelizacyjna i katechetyczna małżonków pomaga im stawać się aktywnymi podmiotami duszpasterstwa rodzin (por. AL 200). We wspólnotach parafialnych pilnie potrzebni są doświadczeni i uformowani małżonkowie, którzy nieśluby świadectwo wiary i miłości innym małżonkom, byli gotowi towarzyszyć im w budowaniu więzi, przeżywaniu i rozwiązywaniu kryzysów oraz pomagali unikać pochopnych decyzji (por. AL 232).

W diecezjach i parafiach należy prowadzić formację małżonków, we współpracy ze zrzeczeniami rodzin. Diecezje wypracują programy takiej formacji. Proboszczowie podejmą troskę o towarzyszenie małżonkom według wskazań biskupa i zorganizują formację małżonków do towarzyszenia w parafii. Diecezjalne wydziały duszpasterstwa rodzin zorganizują i wskażą ośrodki, w których wybrani małżonkowie będą mogli zdobywać i uzupełniać swoją formację. Pośród innych treści warto przybliżyć nauczanie adhortacji *Amoris laetitia* dotyczące miłości małżeńskiej (rozdziały IV i VI) oraz duchowości małżeńskiej (rozdział IX). Chcemy, aby na poziomie każdej diecezji oraz dekanatu zostały ustanowione pary małżeńskie współodpowiedzialne za przygotowanie małżonków do apostołatu rodzinnego.

35. Usilnie zachęcamy parafie do szerokiego otwierania przed wiernymi „szkoły” świadectwa. Należy stwarzać okazje duszpasterskie, aby młodzież, narzeczeni, małżonkowie i rodzice, mogli spotykać się ze świadectwem wiary i miłości małżonków. Pozwala ono doświadczać, że Ewangelia rodziny „jest radością, która napędza serce i całe życie” (AL 200).

III. TOWARZYSZENIE OSOBOM W SYTUACJACH NIEPRAWIDŁOWYCH

36. Naturalny związek mężczyzny i kobiety, oparty na stwórczym obdarowaniu, zawiera wezwanie do miłości i rodzicielstwa. Jezus Chrystus podniósł ten związek do godności sakramentu, który daje ochrzczonej małżonkom łaskę – „jest darem dla uświęcenia i zbawienia małżonków” (AL 72). W zamyśle Bożym małżeńskie przymierze opiera się na wierności i jest nierozdzielne: „A tak już nie są dwoje, lecz jedno ciało. Co więc Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela” (Mt 19,6). Wielkość daru Bożego i odpowiedzialność za małżeństwo i rodzinę zobowiązują szczególnie małżonków ochrzczonej.

Życie małżeńskie i rodzinne wielu naszych braci i siostr w wierze nie jest pozbawione trudnych sytuacji i dramatów. Z różnych powodów dochodzi do osłabienia więzi i niszczenia wspólnoty małżeńskiej oraz rozpadu małżeństw. Z powodu rozpadu związków i rozwodów cierpią nie tylko małżonkowie, ale przede wszystkim dzieci.

1. Szacunek, cierpliwa miłość i troska Kościoła

37. Bóg wzywa chrześcijan realizujących powołanie małżeńsko-rodzinne do „podążania ku pełni małżeństwa i rodziny w świetle Ewangelii” (AL 294). Posługa Kościoła stanowi niezbędną pomoc w drodze do zbawienia i uświęcenia także dla osób żyjących w sytuacjach nieprawidłowych.

Papież Jan Paweł II stwierdził, że macierzyńska troska Kościoła łączy się ściśle z jego misją nauczania, którą „musi zawsze wypełniać jako wierna Oblubienica Chrystusa, który jest Prawdą” (VS 95). Przedstawianie prawdy moralnej „winno zawsze uwzględniać głęboki i szczerzy szacunek, ożywiony cierpliwą i ufną miłością, jakiej stale potrzebuje człowiek na swej drodze moralnej, często uciążliwej na skutek trudności, słabości i bolesnych sytuacji” (VS 95). Takiej postawy uczył Pan Jezus, który „spoglądał na spotykanych ludzi z miłością i czułością, towarzysząc ich krokom z prawdą, cierpliwością i miłosierdziem, głosząc wymagania Królestwa Bożego” (AL 60).

Papież Franciszek wzywa do duszpasterskiej troski o włączenie wszystkich, aby każdy doświadczył niezasłużonego i bezwarunkowego miłosierdzia Boga. Jednocześnie przypomina, że afiszowanie się z obiektywnym grzechem, jakby był ideałem, lub dążenie do narzucania czegoś innego, niż naucza Kościół, domaga się usłyszenia na nowo Ewangelii i wezwania do nawrócenia (AL 297). „Kościół zwraca się z miłością do tych, którzy uczestniczą w jego życiu w sposób niedoskonały: wraz z nimi modli się o łaskę nawrócenia, zachęca ich do czynienia dobra, do wzajemnej troski z miłością jedno o drugie oraz do zaangażowania się w służbę wspólnocie, w której żyją i pracują” (AL 78).

38. Zwracamy się do osób w sytuacjach nieregularnych, uznając, że „łaska Boga działa również w ich życiu” (AL 291). Osoby te, ze względu na swój stan, nie są ekskomunikowane, ale jako ochrzczeni są członkami Kościoła – żywego i mistycznego Ciała Chrystusa. Pragniemy, aby poprzez włączenie w życie Kościoła, miały tego radosne i owocne doświadczenie. Włączenie to jest jednocześnie darem dla całej Wspólnoty Kościoła, gdyż Duch Święty rozlewa w nich dary i charyzmaty dla dobra wszystkich (por. AL 299).

Chcemy, aby dzieci Kościoła nie czuły się osamotnione w swoim cierpieniu, a zwłaszcza wykluczone z Bożego miłosierdzia, z braterskiej miłości i troski o zbawienie⁹. Osoby cierpiące „z powodu stanu, w jakim się znajdują” (AL 296) zapewniamy o modlitwie i trosce Kościoła. Do tej modlitwy, otwartości serca i wsparcia zachęcamy wszystkich wiernych.

Usilnie zachęcamy duszpasterzy, aby pomagali żyjącym w sytuacjach nieprawidłowych w umacnianiu wiary i chrześcijańskim wychowaniu dzieci. Chcemy, aby cierpliwie towarzyszyli im w rozeznawaniu Bożej pedagogii „zgodnie z nauczaniem Kościoła i wytycznymi biskupa” (AL 300). Zapraszamy te osoby, aby z ufnością podchodziły do rozmowy ze swoimi duszpasterzami oraz ludźmi świeckimi oddanymi Panu. „Nie zawsze znajdują u nich potwierdzenie swoich własnych idei i pragnień, ale na pewno otrzymają światło, które im pozwoli lepiej zrozumieć to, co się dzieje, i będą mogli odkryć drogę dojrzewania osobistego” (AL 312).

39. Biskupi powołają diecezjalnych oraz dekanalnych lub rejonowych duszpasterzy osób żyjących w sytuacjach nieprawidłowych. Powinni to być duszpasterze dobrze przygotowani i doświadczeni. Zadaniem diecezjalnych duszpasterzy będzie prowadzenie formacji w tej dziedzinie dla pozostałych kapłanów oraz rozwój i koordynowanie tego duszpasterstwa w diecezji. Zadaniem duszpasterzy dekanalnych lub rejonowych będzie organizowanie lokalnego duszpasterstwa, a zwłaszcza tworzenie grup i prowadzenie spotkań dla osób w

⁹ Franciszek, *Przemówienie do Biskupów Polskich przybyłych „Ad limina”* (7.02.2014).

sytuacjach nieprawidłowych. Zgromadzenia zakonne zobowiązujemy do ustanowienia duszpasterzy osób żyjących w sytuacjach nieprawidłowych w większych ośrodkach miejskich lub przy sanktuariach. Ich posługa ma się odbywać w ścisłej współpracy z duszpasterzami diecezjalnymi.

Zachęcamy do tworzenia w diecezjach centrów pojednania, które poprzez rekolekcje, dni skupienia oraz spotkania warsztatowe i rozmowy ze specjalistami pomagałyby osobom w sytuacjach nieprawidłowych w pojednaniu z Bogiem i współmałżonkiem sakramentalnym (por. AL 242). Pragniemy także, aby powstawało więcej specjalistycznych poradni rodzinnych i punktów konsultacyjnych, oferujących posługę informacji, doradztwa i mediacji, pomocną dla małżonków w kryzysach, w separacji, a także dla osób przed dochodzeniem wstępnym procesu małżeńskiego (por. AL 244).

2. Towarzystwo w poszczególnych sytuacjach

Katolicy mieszkający razem i żyjący „na sposób małżeński” bez przeszkód kanonicznych

40. Część młodych osób wierzących z różnych powodów zamieszkuje ze sobą i żyje na sposób małżeński (*more uxorio*) bez żadnego formalnego związku. Jako katolicy tworzą małżeństwa „na próbę” lub rzeczywiste wolne związki (por. FC 79 nn.).

Prosimy duszpasterzy, aby przyjęli te osoby jako braci i siostry w wierze oraz cierpliwie i z delikatnością towarzyszyli im w dojrzewaniu wiary. Nie można stawiać tych osób poza zasięgiem duszpasterskiego oddziaływania. Trzeba je stopniowo prowadzić do pełnego przyjęcia Ewangelii rodziny poprzez zachętę i pomoc w podążaniu ku jej pełni (por. AL 293-295). Na tej drodze bardzo pomocne jest świadectwo wiary i miłości małżonków. „Musimy znaleźć słowa, motywacje i świadectwa, które by nam pomogły w poruszeniu najgłębszych zakamarków serc ludzi młodych, gdzie są najobfitsze źródła ich zdolności do wielkoduszności, zaangażowania, miłości, a nawet heroizmu, aby ich zachęcić do zaakceptowania z entuzjazmem i męstwem wyzwania małżeństwa” (AL 40).

41. Zachęcamy duszpasterzy, aby im towarzyszyli przez modlitwę, częste spotkania i rozmowy. Duszpasterz powinien przez cierpliwą rozmowę ukazywać wartość i piękno Chrystusowej Ewangelii, zwłaszcza czystości oraz sakramentalnego małżeństwa. Jeśli osoby te nie zamierzają zawrzeć małżeństwa albo brakuje im wymaganej dojrzałości, duszpasterz powinien wzywać je do rozejścia się¹⁰. Jeśli natomiast zamierzają oni przygotować się i zawrzeć małżeństwo kanoniczne, wówczas trzeba zachęcać ich do praktykowania czystości w separacji przez czas przygotowania do przyjęcia sakramentu małżeństwa. Jeżeli osoby żyjące na sposób małżeński mają już dzieci, duszpasterz jest zobowiązany przypomnieć im o obowiązkach naturalnych i odpowiedzialności za wychowanie religijne i moralne potomstwa. Jeśli posiadają wystarczającą dojrzałość a ich związek osiągnął znaczną stabilność poprzez więź publiczną, charakteryzuje się głębokim uczuciem i odpowiedzialnością względem potomstwa duszpasterz powinien zachęcić do decyzji o zawarciu małżeństwa kanonicznego (por. AL 78). Duszpasterz powinien poprosić, aby pomimo zamieszkania razem, przygotowywali się duchowo do wiernego i trwałego życia małżeńskiego poprzez unikanie bliskości fizycznej i życie w czystości¹¹. Jeśli u jednej lub obu osób występują wątpliwości dotyczące dojrzałości, czyli minimalnej zdolności potrzebnej do ważnej zgody małżeńskiej¹², wówczas niecelowe jest zachęcanie do małżeństwa kanonicznego. Stosując prawo

¹⁰ Por. *Pastoral Guidelines for Implementing Amoris Laetitia*. Archdiocese of Philadelphia (1.07.2016).

¹¹ Por. tamże.

¹² Benedykt XVI, *Wrodzona zdolność do małżeństwa jest darem Stwórcy. Przemówienie do Trybunału Roty Rzymskiej* (29.01.2009).

stopniowości, warto je zachęcać najpierw do podjęcia odpowiedzialności i zobowiązań wynikających z małżeństwa cywilnego (por. FC 82) oraz do chrztu dzieci i podjęcia wobec nich zobowiązań płynących z wiary¹³.

Katolicy związani aktem cywilnym niemający przeszkód kanonicznych

42. Dostrzegamy wartość zobowiązań prawnych i społecznych, które osoby te podjęły poprzez zawarcie małżeństwa cywilnego. Przypominamy jednak, że dla ochrzczonych tylko sakrament małżeństwa stanowi ważną umowę małżeńską¹⁴. Małżeństwo cywilne może być jednym z kroków w drodze ku pełni małżeństwa. Pasterze Kościoła nie mogą jednak dopuścić tych osób do sakramentów (por. FC 82).

Duszpasterstwo powinno cechować się miłością i pomagać im włączać się w życie wspólnot kościelnych. Słuchanie słowa Bożego, modlitwa osobista i wspólnotowa oraz troska wspólnoty mogą im pomóc w odkryciu swojego powołania. Trzeba czynić wszystko, co możliwe, aby „doprowadzić te osoby do uregulowania ich sytuacji” (FC 82). Zachęcamy duszpasterzy, aby poprzez dialog osobisty zapraszali te osoby do refleksji nad własną sytuacją. Potrzeba ze zbawienną cierpliwością nieść im Boga i ukazywać prawdziwą miłość, nie osądzając i nie potępiając. Wzywamy do odnowienia duszpasterskiej gorliwości w poszukiwaniu wszystkich owiec nam powierzonych (por. AL 309).

Wyjście duszpasterskie z delikatnością i cierpliwością pomaga w przezwycięzeniu niechęci i uprzedzeń wobec Kościoła oraz lęku przed ostatecznym zobowiązaniem. W tym celu potrzebna jest także modlitwa wspólnot parafialnych i duszpasterzy.

Katolicy żyjący w separacji i rozwiedzeni, którzy nie zawarli nowego związku

43. Różne są powody kryzysów, separacji i rozpadu małżeństw. Na ile to możliwe, trzeba poszukiwać pomocy i podejmować działania prowadzące do pojednania i scalenia małżeństwa. Może się jednak zdarzyć, że „Separacja małżonków z utrzymaniem węzła małżeńskiego może być uzasadniona w pewnych przypadkach przewidzianych przez prawo kanoniczne (por. KPK, kan. 1151-1155). Jeśli rozwód cywilny pozostaje jedynym możliwym sposobem zabezpieczenia pewnych słusznych praw, opieki nad dziećmi czy obrony majątku, może być tolerowany, nie stanowiąc przewinienia moralnego” (KKK 2383).

Osoby opuszczone i porzucone doświadczają osamotnienia i niesprawiedliwości, a czasem noszą w sobie głębokie rany spowodowane przemocą (por. AL 242). Z tego względu pilnie potrzebują duszpasterskiego towarzyszenia, dającego wsparcie i pomagającego rozeznawać dalsze kroki. Wspólnota kościelna musi wspomagać ich, okazywać im szacunek, solidarność, zrozumienie i konkretną pomoc, tak aby mogli dochować wierności także w tej trudnej sytuacji (FC 83). „Trzeba przede wszystkim wysłuchać i dowartościować cierpienie tych, którzy doświadczyli niesprawiedliwie separacji, rozwodu lub porzucenia albo zostali zmuszeni, wskutek maltretowania przez współmałżonka, do zerwania pożycia” (AL 242). Pilne w tej sytuacji wydaje się prowadzenie duszpasterstwa pojednania, pomocnego w wybaczeniu doznanych krzywd oraz w podtrzymywaniu gotowości do ewentualnego podjęcia na nowo życia małżeńskiego (por. FC 83).

Zarówno osoby żyjące w separacji, jak też rozwiedzione, które nie zawarły nowego związku, często są wobec świata i Kościoła świadkami wierności małżeńskiej, spełniania obowiązków rodzinnych i odpowiedzialności chrześcijańskiej. Nie mają one przeszkód, aby korzystać z sakramentów świętych. Trzeba je zachęcać do „znajdywania w Eucharystii

¹³ Por. *Pastoral Guidelines for Implementing Amoris Laetitia*. Archdiocese of Philadelphia (1.07.2016).

¹⁴ Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 1055, § 2.

pokarmu, który wspiera je w ich stanie” (AL 242). Pomocne będzie także wsparcie duszpasterzy i spowiedników, modlitwa i spotkania zrzeczeń religijnych, a zwłaszcza wspólnot dla małżeństw trudnych. Osoby te potrzebują wsparcia w wychowaniu dzieci, a czasem innej pomocy wymagającej otwartego serca.

Pomocy ze strony wspólnoty kościelnej oraz miłości innych rodzin potrzebują dzieci, które doświadczyły dramatu rozpadu małżeństwa i rodziny. Papież Franciszek błaga rodziców: „Nigdy, nigdy, nigdy nie traktujcie dzieci jak zakładników! Rozeszliście się z powodu licznych trudności i przyczyn, życie wystawiło was na tę próbę, lecz niech ciężar tej separacji nie spada na dzieci, niech nie będą one używane jako zakładnicy przeciwko drugiemu małżonkowi, niech wzrastają słysząc, że mama mówi dobrze o tacie, choć nie są razem, i że tato mówi dobrze o mamie. Czymś nieodpowiedzialnym jest niszczenie obrazu ojca lub matki, aby pozyskać uczucia dziecka, aby zemścić się lub bronić, bo to zniszczy życie wewnętrzne tego dziecka i spowoduje rany trudne do uleczenia” (AL 245).

Katolicy po rozpadzie małżeństwa sakramentalnego żyjący razem bez regulacji prawnej lub w nowym związku cywilnym

44. Po rozpadzie małżeństwa sakramentalnego może powstać uraz do instytucji małżeństwa. Zdarza się, że osoby, doświadczywszy dramatu rozpadu małżeństwa weszły w nowy związek nieformalny. Niektórzy zaś poprzez małżeństwo cywilne zaciągnęli nowe zobowiązania.

W obu przypadkach, poprzez życie na sposób małżeński (*more uxorio*), osoby te znajdują się w sytuacji nieregularnej, która uniemożliwia im otrzymanie rozgrzeszenia i przyjęcie Komunii świętej. Trzeba jednak przypomnieć praktykę Kościoła, dzięki której, „Pojednanie w sakramencie pokuty — które otworzyłoby drogę do komunii eucharystycznej — może być dostępne jedynie dla tych, którzy żałując, że naruszyli znak Przymierza i wierności Chrystusowi, są szczerze gotowi na taką formę życia, która nie stoi w sprzeczności z nierozzerwalnością małżeństwa. Oznacza to konkretnie, że gdy mężczyzna i kobieta, którzy dla ważnych powodów – jak na przykład wychowanie dzieci – nie mogą uczynić zadość obowiązkowi rozstania się, «postanawiają żyć w pełnej wstrzeźliwości, czyli powstrzymywać się od aktów, które przysługują jedynie małżonkom». (...) Postępując w ten sposób, Kościół wyznaje swoją wierność Chrystusowi i Jego prawdzie; jednocześnie kieruje się uczuciem macierzyńskim wobec swoich dzieci, zwłaszcza tych, które zostały opuszczone bez ich winy przez prawowitego współmałżonka. Kościół z ufnością wierzy, że ci nawet, którzy oddalili się od przykazania pańskiego i do tej pory żyją w takim stanie, mogą otrzymać od Boga łaskę nawrócenia i zbawienia, jeżeli wytrwają w modlitwie, pokucie i miłości” (FC 84). Duszpasterze powinni otoczyć te osoby swoją szczególną troską (por. AL 297).

45. Historia każdego dramatu małżeńskiego jest inna i konieczne jest indywidualne spojrzenie z miłością na człowieka, który poszukuje możliwości pojednania z Bogiem i Kościołem. Pierwszym krokiem na drodze towarzyszenia powinno być zaproszenie i pomoc w rozeznawaniu swojej sytuacji oraz cierpliwe wysłuchanie i zrozumienie subiektywnych racji. Osoby, które przemyślały swoją sytuację w świetle Ewangelii, warto zachęcać do podjęcia drogi pojednania i powrotu do sakramentalnego współmałżonka. Pomocne na tej drodze mogą być zrzeczenia wspierające małżeństwa trudne, różne rekolekcje lub warsztaty prowadzone przez doświadczonych duszpasterzy, małżonków i specjalistów.

Jeśli osoba nie jest gotowa, albo jest subiektywnie przekonana o niemożności powrotu do sakramentalnego małżonka (por. AL 298), duszpasterz powinien zachęcać ją do udziału w spotkaniach wspólnoty dla osób żyjących w sytuacjach nieprawidłowych. Także wtedy, gdy nie dostrzega się szansy powrotu do małżonka sakramentalnego, potrzebne jest prowadzenie do przebaczenia i pojednania z nim oraz naprawienia ewentualnych krzywd.

W razie wątpliwości co do ważności małżeństwa, duszpasterz powinien pomóc w zwróceniu się do sądu kościelnego. Niektóre osoby mają opory przed tym krokiem, nawet wówczas, gdy podejrzewają nieważność swojego małżeństwa kanonicznego. Zadaniem diecezji jest zapewnienie posługi informacji, doradztwa i mediacji oraz troska o rzetelność prowadzonych badań nad ważnością małżeństw. Niezbędne jest sprawne działanie trybunałów, co wiąże się z potrzebą przygotowania odpowiedniej liczby pracowników, duchownych i świeckich (por. AL 244).

46. Osoby żyjące w nowych związkach na sposób małżeński potrzebują pomocy kapłana, troski wspólnoty parafialnej oraz wsparcia grupy duszpasterskiej. Kościół pragnie oddać im do dyspozycji posiadane środki zbawienia i otacza modlitwą. Zachęcamy gorąco, aby odważnie trwali w wierze i nadziei. Jest to możliwe z pomocą łaski Bożej, gdy będą słuchać słowa Bożego, uczestniczyć we Mszy świętej i adoracji eucharystycznej, gdy wytrwają w modlitwie i włączą się w życie wspólnoty. Będzie to dla nich pomocą w wychowywaniu dzieci w wierze chrześcijańskiej, pełnieniu dzieł miłości oraz pielęgnowaniu ducha i czynów pokutnych (por. FC 84; SC 29; AL 246). Zachęcamy do korzystania z kierownictwa duchowego i prowadzenia szczerych rozmów z kapłanem, które pomogą w rozeznaniu działania Boga w życiu oraz znalezieniu drogi pojednania z Nim.

3. Rozeznawanie odpowiedzialności moralnej osób żyjących w nowych związkach

47. Papież Franciszek stwierdza, że adhortacja nie wprowadza norm ogólnych (por. AL 300). Kościół potwierdza „praktykę opartą na Piśmie Świętym (por. Mk 10,2-12), niedopuszczania do sakramentów osób rozwiedzionych, które zawarły nowe związki, ponieważ swoim stanem i sytuacją życiową obiektywnie zaprzeczają tej jedności w miłości pomiędzy Chrystusem i Kościołem, która wyraża się i realizuje w Eucharystii” (SC 29; por. FC 84). Trwanie w grzechu cudzołóstwa uniemożliwia im otrzymanie rozgrzeszenia i przyjmowanie Komunii świętej. Obecnie jednak wyraźniej dostrzegamy potrzebę głębszego badania złożonej sytuacji duchowej i odpowiedzialności moralnej wiernych.

48. Papież Franciszek uczy, że „Stopień odpowiedzialności nie jest równy w każdym przypadku i mogą istnieć czynniki, które ograniczają zdolność podejmowania decyzji. Dlatego też należy jasno wyrażać naukę, ale trzeba unikać osądów, które nie uwzględniają złożoności różnych sytuacji i koniecznie zwracać uwagę na sposób, w jaki ludzie żyją i cierpią z powodu stanu, w jakim się znajdują” (AL 79). W rozeznawaniu odpowiedzialności należy uwzględnić różnicę między tymi, którzy szczerze usiłowali ocalić pierwsze małżeństwo i zostali niesprawiedliwie porzuceni, a tymi, którzy z własnej winy zniszczyli ważne małżeństwo. „Są wreszcie tacy, którzy zawarli nowy związek ze względu na wychowanie dzieci, często w sumieniu subiektywnie pewni, że poprzednie małżeństwo, zniszczone w sposób nieodwracalny, nigdy nie było ważne” (FC 84). Czasem osoby czują się bezsilne i poszukują w nowym związku oparcia i pomocy. Inni natomiast wielokrotnie nie wypełniali swoich zobowiązań rodzinnych (por. AL 298). Konieczny jest zatem proces indywidualnego rozeznania odpowiedzialności i poszukiwania dróg naprawienia krzywd.

49. Rozeznanie prowadzone ze spowiednikiem na forum wewnętrznym (AL 300) powinno obejmować odpowiedzialność za rozpad małżeństwa sakramentalnego i wywiązywanie się z zaciągniętych obowiązków oraz odpowiedzialność za stan obecny.

W pierwszym przypadku chodzi zarówno o winę moralną za rozpad małżeństwa, jak też o postawę wobec małżonka sakramentalnego i dzieci. Rachunek sumienia powinien

dotyczyć zachowania wobec swoich dzieci w kryzysie małżeńskim, podejmowania prób pojednania, troski o sytuację opuszczonego małżonka oraz dzieci, konsekwencji, jakie nowa relacja ma dla pozostałej rodziny i wspólnoty wiernych (por. AL 300).

Rozeznanie odpowiedzialności za stan obecny, czyli życie w nowym związku, powinno objąć okoliczności jego zawarcia, uwarunkowania podmiotowe oraz kwestię aktualnego życia „na sposób małżeński”. Nowe związki są często zawierane w sytuacji niemożności powrotu do sakramentalnego małżonka, ze względu na poszukiwanie wsparcia w życiu osobistym oraz zadaniach rodzicielskich¹⁵. Pośród uwarunkowań i ograniczeń podmiotowych należy brać pod uwagę: trudności w zrozumieniu normy moralnej, zewnętrzne uwarunkowania oraz czynniki ograniczające zdolność podejmowania decyzji i odpowiedzialność moralną, takie jak: niewiedza, przymus, strach, przyzwyczajenia, niedojrzałość uczuciowa, stany lękowe (por. AL 301-302). Czynniki te mogą oddziaływać nie tylko na decyzję o wstąpieniu w nowy związek i trwaniu w nim, ale także na aktualne wybory moralne.

50. Należy rozpoznać przede wszystkim to, co stanowi aktualną przeszkodę w realizacji woli Bożej. Może nią być współżycie osób rozwiedzionych i żyjących w związku na sposób małżeński (*more uxorio*), przy jednoczesnym trwaniu w takim stanie woli aktualnej, braku żalu i nawrócenia oraz zdecydowanego postanowienia życia jak „brat z siostrą” (por. SC 29). Taki stan jest obiektywnie niezgodny z prawem Bożym i dlatego osoby nie mogą przystępować do Komunii świętej, dopóki trwa ta sytuacja¹⁶. Jeśli nie mogą się rozejść, ale szczerze żałują i postanawiają przed spowiednikiem „żyć w pełnej wstrzeźliwości, czyli powstrzymać się od aktów, które przysługują jedynie małżonkom”¹⁷, wówczas mogą otrzymać sakramentalne rozgrzeszenie i przyjmować Komunię, starając się unikać zgorzenia¹⁸.

Jeśli osoby, po spełnieniu powyższych warunków, otrzymały rozgrzeszenie sakramentalne i przyjmowały Komunię świętą, a następnie wskutek ludzkiej słabości nie dotrzymały swego postanowienia życia, które „nie stoi w sprzeczności z nierozzerwalnością małżeństwa”¹⁹, wówczas mogą podjąć je na nowo przed spowiednikiem. W takiej sytuacji kapłan powinien uwzględnić występowanie wymienionych wyżej uwarunkowań i czynników łagodzących (por. AL 301-302) i jeśli stwierdzi ich obecność, udzielić sakramentalnego rozgrzeszenia²⁰.

4. Włączanie w liturgię i życie społeczności parafialnej

51. Każda wspólnota parafialna powinna okazać wyobraźnię miłosierdzia oraz dostrzegać siostry i braci, którzy z powodu rozpadu związku sakramentalnego żyją w sytuacji nieprawidłowej i czasem czują się odrzuceni. Trzeba im pomóc odnaleźć swoje miejsce w Kościele (AL 312). „Oni nie tylko nie muszą czuć się ekskomunikowani, ale mogą żyć i rozwijać się jako żywe członki Kościoła, odczuwając, że jest on matką, która ich zawsze przyjmuje, troszczy się o nich z miłością i wspiera ich na drodze życia i Ewangelii. Ta integracja jest też potrzebna ze względu na troskę i chrześcijańskie wychowanie ich dzieci”

¹⁵ Por. Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów Kościoła katolickiego na temat przyjmowania Komunii św. przez wiernych rozwiedzionych żyjących w nowych związkach* (14.09.1994), 4.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Por. Buenos Aires Pastoral Region, *Basic criteria for the implementation of chapter VIII of Amoris Laetitia* (5.09.2016), 5.

(AL 299). Zapraszamy parafie, zrzeszenia religijne, rodziny oraz wiernych prowadzących dzieła miłosierdzia i edukacji do integracji osób żyjących w powtórnych związkach.

52. Potrzeba „rozeznania i towarzyszenia im z wielkim szacunkiem, unikając wszelkiego języka i postawy, które dałyby im odczuć, że są dyskryminowani, oraz popierania ich udziału w życiu wspólnoty” (AL 243). Osoby te mogą być członkami rady duszpasterskiej, diecezjalnej i parafialnej oraz brać udział w synodzie partykularnym. Nie ma przeszkód, aby angażowały się w życie i działalność zrzeszeń religijnych, uczestniczyły w scholi parafialnej, czy chórze. Ponadto ich obecność może pomóc w opracowaniu skutecznych programów duszpasterstwa osób żyjących w sytuacjach nieregularnych. Ordynariusz miejsca może zezwolić tym wiernym, aby w ramach takich przedsięwzięć apostolskich, jak rekolekcje, misje parafialne, rekolekcje ewangelizacyjne i rekolekcje dla rozwiedzionych żyjących w nowych związkach, mogli dzielić się doświadczeniem swego wzrastania w wierze. Duszpasterze mogą rozeznąć także inne możliwości włączania tych osób i par w życie wspólnoty.

53. Nie mamy zamiaru nikogo wyłączać, ani tym bardziej dyskryminować. Jednak „jeśli ktoś afiszuje się z obiektywnym grzechem tak, jakby był częścią ideału chrześcijańskiego, czy chciałby narzucić coś innego od tego, czego naucza Kościół, to nie może domagać się, by uczyć katechizmu czy przepowiadać, i w tym sensie istnieje coś, co go oddziela od wspólnoty” (AL 297). Oprócz misji przepowiadania i katechizacji, także pewne posługi liturgiczne i wynikająca z nich odpowiedzialność są nie do pogodzenia z obiektywnym stanem życia osób żyjących po rozwodzie w nowym związku. Dlatego nie mogą oni pełnić posługi szafarza nadzwyczajnego Komunii świętej.

Św. Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia* stwierdził: „Eucharystia objawia się zatem jako zwieńczenie wszystkich sakramentów, dzięki którym osiągamy doskonałą komunię z Bogiem Ojcem przez utożsamienie się z Jednorodzoną Synem, dzięki działaniu Ducha Świętego” (EE, 34). Natomiast św. Teresa od Jezusa pisała: „Kiedy nie przystępujecie do Komunii i nie uczestniczycie we Mszy św., najbardziej korzystną rzeczą jest praktyka komunii duchowej... Dzięki niej obficie jesteście naznaczeni miłością naszego Pana”²¹. Opierając się na starożytnej tradycji uważamy, że Komunia św. duchowa, której praktykowanie wymaga życia w stanie łaski uświecającej nie jest dostępna dla osób, które żyją w sytuacji nieprawidłowej.

Ze względu na znaczenie przykładu osobistego życia wiarą w wychowaniu chrześcijańskim, osoby te nie powinny być dopuszczane także do godności matki chrzestnej lub ojca chrzestnego.

54. Duszpasterze nie mogą dokonywać aktów prawnych, ceremonii i gestów, publicznych i prywatnych, wobec rozwiedzionych, które mogłyby zostać zrozumiane jako aprobaty, uznanie lub pobłogosławienie nowego związku. „Sprawiałoby to bowiem wrażenie obrzędu nowego, ważnego sakramentalnie ślubu i w konsekwencji mogłoby wprowadzać w błąd co do nierozzerwalności ważnie zawartego małżeństwa” (FC 84).

55. Usilna zachęta papieża Franciszka do włączania wszystkich i towarzyszenia wymaga zmiany mentalności naszych wspólnot. Nasi bracia i siostry, którzy żyją w powtórnych związkach, potrzebują zrozumienia i przyjęcia. W parafiach trzeba zapraszać ich do

²¹ Droga doskonałości, rozdz. 35.

uczestnictwa w inicjatywach i działaniach społecznych i religijnych, takich jak działania Caritas, świętowanie radości życia i rodziny, ruchy *pro life* i inne.

56. Dziękujemy papieżowi Franciszkowi za pogłębioną refleksję nad przeżywaniem miłości w małżeństwie i rodzinie oraz duszpasterstwem rodzin. Zgodnie z zachętą, podjęliśmy próbę zastosowania wskazań adhortacji apostolskiej *Amoris laetitia*, uwzględniającą depozyt nauczania Kościoła oraz tradycje i wyzwania lokalne (AL 3). Pragniemy, aby niniejsze wskazania służyły odnowie duszpasterstwa małżeństw i rodzin w naszej Ojczyźnie.

Wszystkie rodziny oraz duszpasterstwo rodzin polecamy wstawiennictwu Maryi i św. Józefa oraz modlitwie św. Jana Pawła II, Papieża Rodziny.